

OBITELJ KAO ČIMBENIK RIZIKA I ZAŠTITE ZA RAZVOJ POREMEĆAJA U PONAŠANJU DJECE I MLADIH

MARTINA FERIC*

Primljeno: siječanj 2002.
Prihvaćeno: veljača 2002.

Pregledni rad
UDK: 376.5:316.356.2

Obitelj kao primarno okruženje djeteta i važan čimbenik rizika i zaštite za razvoj poremećaja u ponašanju kod djece i mladih u posljednje vrijeme postaje predmet interesa istraživača u smislu identificiranja rizika i zaštita koje ona nosi u sebi. Rad daje pregled rizičnih i zaštitnih čimbenika koji su identificirani u okruženju obitelji kao i uvid u koncept otpornosti koji se nastavlja na koncept rizika i zaštita. Tako se kao rizični čimbenici spominju konflikti u obitelji, stresne situacije, nedosljedna disciplina, visoko-rizična ponašanja roditelja, dok se kao zaštita spominju pozitivni i kvalitetni odnosi, učinkovita komunikacija, humor, zajedničko vrijeme, obiteljski rituali... Razvoj zaštitnih čimbenika vodi prema otpornost - karakteristike obitelji da se odupre stresnim situacijama. I na kraju stavlja se naglasak na primarnu prevenciju, dakle ulaganje u sve obitelji, kao načina pružanja pravovremene pomoći i podrške te smjernica za razvoj jake otporne obitelji.

Ključne riječi: rizični i zaštitni čimbenici u obitelji, otporne obitelji, prevencija poremećaja u ponašanju djece i mladih

Uvod

Današnji razvoj društva obitelj stavlja u nezavidan položaj. Društvo se razvija u smjeru razvoja tehnologije i dobrobiti povezane s materijalnim, dok su pomaci napravljeni u samim društvenim odnosima prilično mali. Obitelj u tradicionalnom smislu riječi sve više gubi svoje značajke i zamjenjuju ga neki drugi oblici obiteljskog života - prvotno nuklearne obitelji, a zatim i veliki broj obitelji samohranih roditelja, obitelji s djecom iz prvoga braka i slično. Razvoj društva s jedne strane donio je gotovo potpunu slobodu izbora i mogućnost osnivanja raznih oblika obiteljskog života koji su socijalno prihvaćeni, a s druge strane pred obitelji stavlja velika očekivanja obzirom na zadatke koje postavlja pred svakog pojedinca, pa tako i roditelja. Danas je sasvim uobičajeno da oba roditelja rade te da su zahtjevi na poslu veliki i često u suprotnosti s

potrebama obitelji što obitelj stavlja u teški položaj (Arendell, 1997, Family Resource Coalition, 1996). Isto tako, zbog tempa života kakav nameće današnjica sve je manje prilika za održavanje mreže podrške (prijatelji, članovi proširene obitelji) koja, s vremena na vrijeme, predstavlja nužnu pomoć obitelji.

Međutim obitelj, bez obzira na sve društvene promijene, još uvijek izvršava istu funkciju: odgoj djece, zadovoljavanje osnovnih potreba svakog člana obitelji, pružanje emocionalne podrške, socijalizaciju djece, uspostavljanje obiteljskih tradicija te razvijanje odgovornosti. Slično govori i DeFrain (2001) te kaže kako, iako su neki od sociologa današnjice predviđali krah institucije braka i obitelji, obitelji ne samo da su preživjele nego su se počele mijenjati i evoluirati. Struktura obitelji danas se možda promijenila, ali vrijednost "obitelji" je ostala. Obitelj je, vjerojatno, najstariji i najotporniji dio društva. Od

* Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

početka ljudskog života ljudi su se grupirali u obitelji kako bi pronašli/dobili razne oblike podrške (DeFrain, 2001).

Kao i prije tako i danas pozitivan razvoj djece uvelike ovisi o okruženju koje stvara obitelj. Obitelj je mjesto gdje dijete uči prve korake kako one u doslovnom smislu te riječi, tako i one koji će mu biti potrebni za život poput učenja o odnosima te učenja vještina, socijalnih i životnih, koje će mu pomoći na putu u odraslost.

Upravo stoga, obitelj kao institucija postaje važan čimbenik rizika i zaštite za razvoj poremećaja u ponašanju djece. Koncept rizika i zaštite imenuje čimbenike u individui ali i u okruženju koji će utjecati na daljnji razvoj djeteta. Čimbenici rizika (Coie i sur., 1993, prema Kirby i Fraser, 1997) su svi oni čimbenici koji pojačavaju vjerojatnost prvog pojavljivanja poremećaja u ponašanju, napredovanja prema vrlo ozbiljnom stanju te podržavaju problematične uvjete. Zaštitni čimbenici, s druge strane, su svi oni koji promoviraju pozitivan i zdrav razvoj djece.

Koncept koji se nastavlja na koncept rizika i zaštite, koncept otpornosti, opisuje otpornost obitelji kao karakteristike, dimenzije i "vlasništvo" obitelji koje pomažu obiteljima biti otporne na nedaće do kojih dolazi uslijed potrebnih promjena u vrijeme kriza (McCubbin i McCubbin, 1998).

Kako se rizični i zaštitni čimbenici, te čimbenici otpornosti nalaze u samoj individui te u okruženju Hauser i Bowlds (1990, prema Dacey i Kenny, 1994) identificiraju tri osnovna čimbenika koji se čine presudnim za pozitivan razvoj djece:

- Podržavajuće obiteljsko okruženje. Obiteljsko okruženje koje osigurava osjećaj topline i bliskosti je zaštitni čimbenik za mlade u riziku. Roditelji otporne djece kombiniraju podršku i razumijevanje sa supervizijom aktivnosti djece i dosljednom disciplinom. Većina otporne djece i mladih su sposobni uspostaviti bliske odnose s barem jednim članom obitelji.

- Socijalna mreža. Otporna djeca i mladi su, također, sposobni dobiti podršku kroz socijalnu mrežu izvan obitelji. Škola u kojoj su učitelji ili stručni suradnici bliski s učenicima može doprinijeti razvoju otpornosti. Odnosi sa svećenicima, učiteljima, starijim prijateljima i vršnjacima mogu osigurati podršku koja je potrebna djeci i mladima u situacijama nošenja sa stresom ili rješavanja problema.
- Osobne karakteristike. Osobne karakteristike i temperament također mogu smanjiti negativne učinke stresa. Te karakteristike uključuju: pozitivan ja-koncept, samopovjerenje, osjećaj kontrole, socijalnu odgovornost, senzibilnost, kooperativnost, dobre komunikacijske i socijalne vještine i otvorenost.

Hoće li čimbenici rizika i zaštite, odnosno čimbenici otpornosti imati utjecaj na dijete i kakav će on biti uvelike ovisi o postojanju i interakciji među individualnim čimbenicima djeteta, čimbenicima u obitelji kao i u čimbenicima koji se nalaze u ostalim okruženjima u kojima dijete živi (škola, zajednica).

Rizični i zaštitni čimbenici u obitelji

Obitelj kao primarno okruženje djeteta i kao okruženje koje, ukoliko je disfunkcionalno, stručnjaci najčešće povezuju s poremećajima u ponašanju (Frick i Jakson, 1993, Loeber i Stouthamer-Loeber, 1986, prema Pillay, 1998) predstavlja poseban interes stručne javnosti. Naime, znajući da se rizik za razvoj poremećaja u ponašanju povećava ili smanjuje ovisno o kvaliteti socijalnog i obiteljskog života koje dijete iskusi (Haddad, Bracos i Hollenbork, 1991) stručna javnost je posljednjih godina uložila napore kako bi pokušala prepoznati koji su to rizični i zaštitni čimbenici koje obitelj nosi u sebi, a mogu značajno utjecati na razvoj djeteta. S obzirom na sve veći broj problema/rizika u društvu, te važnosti obitelji za zdrav i pozitivan razvoj svakog pojedinaca, osnaživanje obitelji se postavlja kao prioritet, odnosno, prioritet postaje

imenovanje snaga obitelji te zatim njihovo razvijanje i podržavanje.

Mnogi autori pokušali su dati pregled rizičnih i zaštitnih čimbenika koji se nalaze u obiteljskom okruženju. Tako Gardner, Green i Marcus (1994) kao obiteljske rizične čimbenike navode sljedeće: konflikti u obitelji i obiteljsko nasilje, obiteljska dezorganizacija, nedostatak obiteljske povezanosti, socijalna izolacija obitelji, česte i snažne stresne situacije u obitelji, nedostatan nadgledanje djece i neučinkovita disciplina te nerealna očekivanja prema djeci.

Slično, Williams, Ayers i Arhtur (1997) kao rizične čimbenike u obiteljskom okruženju navode probleme u obitelji, obiteljske konflikte, obiteljsku povijest visoko-rizičnog ponašanja i neadekvatna ponašanja roditelja kao modela.

Istraživanja (Lefkowitz i sur., 1977, prema Pillay, 1998) otkrivaju da je nedosljedna disciplina i odbačenost od strane roditelja povezana s poremećajima u ponašanju uključujući laganje, krađe, bježanje od kuće i agresivno ponašanje. Novija istraživanja (Frick i Jakson, 1993, Loeber i Stouthamer-Loeber, 1986, prema Pillay, 1998) pokazuju da su poremećaji u ponašanju djece jako povezani s deficitima u roditeljskoj odgovornosti i ponašanju kao neadekvatna supervizija, provođenje vremena s djecom, zainteresiranost za aktivnosti u koje je dijete uključeno s vršnjacima. Nadalje, roditelji djece koja manifestiraju poremećaje u ponašanju pokazuju više razine zahtijevanja i kritičnog ponašanja (McMahon i Wells, 1989, prema Pillay, 1998).

S druge strane, obitelji koje zdravo funkcioniraju, jake obitelji koje vide svijet kao prijateljsko mjesto, te promijene ne doživljavaju ugrožavajuće karakterizira (Sayger, 1996):

- dosljedna pravila pojačana toplim odnosom bez kritizma,
- pozitivan odnos među roditeljima,
- postojanje prikladne figure za identifikaciju i toplo i sigurno okruženje,
- jasno definirane uloge roditelja i djece,
- jak sustav podrške.

Reid (1996) ističe da ne postoji skupina kvaliteta koji bi sve obitelji činile sretnim. Ono što jednu obitelj čini snažnom ne mora nužno podržavati drugu. No, obitelji koje su identificirane kao "jake" imaju neke zajedničke kvalitete. Neke od tih kvaliteta koje drže obitelji zajedno, čak i u vremenima stresnih situacija, prema navedenom autoru, uključuju:

- Pozitivan brak u kojemu oba supružnika rade na održanju zdravih odnosa.
- Roditelje koji dijele poglede u svezi odgoja djece, financijskih ciljeva i raspolaganja s novcem.
- Članove obitelji koji su privrženi i koji pružaju podršku, te izražavaju ljubav riječju i djelom.
- "Obiteljska pravila" koja su dogovorena među svim članovima obitelji.
- Zajedničko provođenje vremena, u igri i u poslu, umjesto pristajanja na "vrijeme koje je ostalo".
- Obiteljsko vrijeme kako bi članovi obitelji imali osjećaj pripadnosti.
- Želju svih članova obitelji da nauče učinkovito komunicirati. Članovi obitelji slušaju, obraćaju pažnju na neverbalne poruke, postavljaju pitanja i rade na tome da razumiju jedni druge. O konfliktima se razgovara i dogovaraju se rješenja među članovima obitelji koji su u konfliktu.
- Fleksibilnost i prihvaćanje promjena. Članovi obitelji koriste pozitivne načine nošenja s promjenama u svojim životima, u obitelji i u društvu.
- Obiteljske rituale kao dio svakodnevnice. Članovi obitelji nastoje učiniti svakodnevne situacije, kao zajednički objedi i vrijeme prije spavanja, posebnim. Na taj način članovi "dijele", a ne "odrađuju" svakodnevne situacije (rutine).
- Duhovnost kao silu koja "vodi" ka povezanosti obitelji.
- Dijeljenje odgovornosti. Svaki član obitelji je dio tima i ima posebne vrijednosti kojima doprinosi.

- Interes i brigu o sreći drugih članova obitelji.
- Provođenje slobodnog vremena s obitelji.
- Humor kao način za smanjenje tenzije i povezivanje članova obitelji.
- Poštovanje privatnosti svih članova obitelji.
- Dopuštanje i ohrabrivanje razlika među interesima i mišljenjima.

McCubbin i njegovi suradnici (1997) dali su pregled zaštitnih čimbenika obzirom na razvoj obitelji te na njihov utjecaj u različitim fazama obiteljskog života. Tako se kod parova bez djece kao važni zaštitni čimbenici pojavljuju socijalni status i zaposlenje, vještina rješavanja problema, osjećaj zajedništva i podražka zajednice te kolega/suradnika. Kod obitelji s djecom predškolske ili školske dobi kao najvažniji zaštitni čimbenici javljaju se religijski programi u zajednici, podrška zajednice i osjećaj uklapanja u širu zajednicu čiji su članovi te osjećaj pripadnosti istoj. Presudni zaštitni čimbenici u obitelji s adolescentima su ekonomski status, međusobna podrška od supruga/supruge i ostalih članova obitelji, obiteljska kohezivnost i bliskost članova obitelji te osjećaj pripadnosti u širu zajednicu čiji su članovi. I na kraju, u fazi "praznog gnijezda" važni zaštitni čimbenici su: vještina nošenja sa stresom/problemima, obiteljska povezanost i bliskost te podrška zajednice kojoj pripadaju i kolega s kojima rade (McCubbin 1995, McCubbin i Lavee, 1986, prema McCubbin i sur., 1997). Najvažniji zaštitni čimbenici obitelji koji zadržavaju vrijednost obitelji kroz sve faze obiteljskog ciklusa su obiteljska slavlja, čvrstoća obitelji, obiteljsko vrijeme i rutine te obiteljske tradicije. Čimbenici koji su važni u tri od četiri kategorije unutar faza obiteljskog ciklusa su: komunikacija u obitelji, financije i kompatibilnost osobnosti članova obitelji. Obiteljski sklad je važan na početku ciklusa, zdravlje u prvoj i posljednjoj fazi, mreža podrške je presudna u fazama podizanja djece te fazi adolescencije i rane odraslosti. Dijeljenje vrijednosti obzirom na korištenje slobodnog vremena čini se vitalno u prvoj fazi obiteljskog ciklusa, dakle dok par još nema djece.

McCubbin i sur., (1997) kao zaštitne čimbenike u obitelji dakle navode:

- Sklad - uravnoteženi interpersonalni odnosi s članovima obitelji što omogućuje rješavanje konflikata i smanjivanje kronične napetosti.
- Slavlja - proslave rođendana, blagdana i drugih posebnih događaja.
- Komunikacija - dijeljenje vjerovanja i osjećaja, s naglaskom na način kako članovi obitelji izmjenjuju podatke i brinu jedan za drugoga.
- Financije - dobre vještine donošenja odluka ili financijskog "vođenja" obitelji i zadovoljstvo s ekonomskih statusom.
- Čvrstoća - osjećaj članova obitelji da imaju kontrolu nad svojim životima, predanost obitelji i vjerovanje da će obitelj opstati bez obzira na sve.
- Zdravlje - fizičko i psihičko dobro članova obitelji.
- Zajedničke aktivnosti u slobodno vrijeme - sličnosti i različitosti u načinima kako pojedini član obitelji provodi svoje slobodno vrijeme.
- Osobnost - prihvaćanje partnerovih osobina, ponašanja, izgleda i neovisnosti.
- Mreža podrške - pozitivni odnosi sa rođacima i prijateljima.
- Vrijeme i rutine - obiteljski objedi, kućanski poslovi, zajedništvo i svakodnevne rutine kako bi se doprinijelo održanju i stabiliziranju obiteljskog života.
- Tradicija - slavljenje praznika i važnih obiteljskih iskustava koje se slave generacijama.

Pregledom rizika i zaštita u obiteljskom okruženju moguće je uočiti kako autori navode slične ili gotovo iste čimbenike. U shematskom prikazu pokušalo se dati pregled rizičnih i zaštitnih čimbenika u obitelji te mogućih posljedica/izlaza za dijete.

Shematski prikaz rizičnih i zaštitnih čimbenika u obitelji te mogućih razvojnih izlaza.

Rizični čimbenici

- Konflikti u obitelji
- Nasilje u obitelji
- Učestale stresne situacije
- Nedosljedna disciplina, neadekvatna supervizija
- Nerealna očekivanja roditelja
- Visoko rizična ponašanja roditelja
- Nedostatak socijalne podrške, socijalna izolacija obitelji



Neki od mogućih nepovoljnih izlaza

- Nedostatak socijalnih i životnih vještina
- Nasilje
- Laganje
- Krađe
- Bježanje od kuće
- Agresivno ponašanje
- Delinkvencija

Zaštitni čimbenici

- Pozitivni, topli odnosi u obitelji, podrška
- Jasno definirane uloge u obitelji
- Pozitivan brak roditelja, sklad
- Prihvatanje promjena
- Učinkovita komunikacija usmjerena na rješavanje problema
- Zajedničko vrijeme, obiteljske tradicije
- Financije (zadovoljavajući ekonomski status)
- Duhovnost obitelji
- Zdravlje članova obitelji, čvrstoća
- Mreža podrške



Pozitivan razvoj djece

- Dobre socijalne i životne vještine
- Pozitivan ja-koncept
- Samopouzdanje i samopoštovanje
- Samopovjerenje
- Osjećaj kontrole
- Socijalna odgovornost

Snažna obitelj ne mora nužno imati sve od navedenih čimbenika zaštite. Naime, ne postoji pravilo. Ono što jednu obitelj čini jakom, ne mora imati takav utjecaj na drugu. Naglasak se stavlja na napore obitelji, zajedno sa stručnjacima koji im pružaju različite oblike pomoći, da identificiraju snage koje obitelj nosi u sebi te da ih njeguju i podržavaju razvijajući pritom i neke nove snage kroz učenje novih načina rješavanja i suočavanja s krizama te učenje novih vještina.

Otporne obitelji

Koncept otpornosti je koncept koji se nastavlja na koncept rizika i zaštite. Kao i koncept rizika i zaštite i koncept otpornosti se prenosi i na okruženje obitelji. Silliman (1994) daje nekoliko činjenica pojašnjavajući sam pojam otpornosti i njegovu povezanost s obiteljskim okruženjem:

- Obiteljska otpornost je kapacitet obitelji da skupi snage i pozitivno se suoči s izazovima života.

- Izraz otpornost je nastala iz latinskog korijena i znači “odskočiti i vratiti se u prvobitan položaj”.
- Izgradnja kompetencije i izbjegavanje negativnih stresora važni su dijelovi otpornosti, a postižu se fleksibilnošću i kreativnim korištenjem različitosti.
- Otpornost se može opisati na individualnoj i obiteljskoj razini kao i na razini zajednice u međuovisnosti i komplementarnosti jedne razine prema drugima.
- Otpornost opisuje dinamiku, interakciju i prilagodljivost u suočavanju s izazovima koji se postavljaju pred individuu, obitelj i zajednicu.
- Otpornost se može opisati u terminima vrijednosti, stavova i ponašanja koji utječu na već navedeno.
- Otpornost je relativan pojam u smislu da neke situacije (kroničan stres) ili uvjeti (karakteristika člana obitelji) utječu na količinu ili izražavanje komponenti otpornosti.

Otpornost obitelji je opisana kao spoj dva različita, ali povezana procesa u obitelji: (1) prilagođivanje - uključuje utjecaj zaštitnih čimbenika u osnaživanju obitelji kroz jačanje sposobnosti i napora obitelji da zadrže integritet i funkcioniranje te da ispuni razvojne zadatke u trenucima kada je suočena s rizičnim čimbenicima i (2) privikavanje - uključuje utjecaj čimbenika oporavka u promoviranju sposobnosti obitelji da se “dočeka na noge” i snađe u kriznim situacijama. Posljedično, istraživanja otpornosti obitelji su se pokušala usredotočiti na imenovanje centralnih i kompleksnih pitanja određivanja zaštitnih čimbenika koji su presudni za obiteljsko prilagođivanje kada je suočena sa specifičnim rizicima ili skupinom rizičnih čimbenika kao i čimbenika oporavka koji su presudni za privikavanje obitelji u specifičnim kriznim situacijama (McCubbin i McCubbin, 1993, 1996, prema McCubbin i sur. 1997).

Dakle, otpornost obitelji ima dvije komponente, zaštitne čimbenike u obitelji i čimbenike oporavka. Zaštitni čimbenici oblikuju sposobnost obitelji da prevlada rizične čimbenike. Čimbenici

oporavka obitelji u kombinaciji sa zaštitnim čimbenicima pomažu obitelji da se nakon stresnog događaja ili krize u obitelji koji uključuju dezorganizaciju i opasnost od nefunkcioniranja, vrati u prvobitno stanje.

McCubbin i sur. (1997) navode čimbenike oporavka¹:

- Integracija obitelji - roditeljski naponi da zadrže obitelj na okupu i zadrže optimističan pogled.
- Podrška obitelji i podizanje poštovanja - roditeljski naponi da dobiju pomoć prijatelja i zajednice te da razviju osjećaj samopoštovanja i samosvijesti.
- Orijentacija obitelji prema rekreaciji, kontroli i organizaciji - uključivanje obitelji u sportske aktivnosti je pozitivno povezana s poboljšavanjem djetetova zdravlja kroz vrijeme; veća obiteljska insistiranja na organizaciji, pravilima i procedurama.
- Obiteljski optimizam i znanje - obiteljski optimizam, znanje o bolesti i mogućnostima brige za dijete u vlastitom domu povećava razumijevanje članova obitelji o medicinskoj situaciji i procesima privikavanja na situaciju.
- Oslanjanje na samoga sebe i jednakost - važno za promijene u obitelji do kojih dolazi u kriznim situacijama je stupanj u kojemu su članovi obitelji, posebno odrasli, sposobni djelovati neovisno ali u najboljem obiteljskom interesu, kao i stupanj u kojemu se članovi obitelji mogu osloniti sami na sebe.
- Obiteljski smisao - u kriznim situacijama obitelj se često mora mijenjati kako bi zadržala stabilnost, harmoniju i ravnotežu. Često su obitelji u situaciji da daju novo značenje krizi u nastojanju da: (1) vrate legitimnost promjenama u funkcioniranju obitelji, (1) članovi

¹ Rezultati dobiveni iz longitudinalne studije obitelji suočenih s dugotrajnom brigom za dijete koje boluje od cistične fibroze (McCubbin, i sur., 1983, McCubbin i sur, 1993, prema McCubbin i sur., 1997) i longitudinalne studije obitelji suočenih s dužim odsustvom jednog člana obitelji (zarobljen ili nestao u akciji) izazvanom ratom (McCubbin i Dahl, 1976, McCubbin, Dahl i Hunter, 1975, McCubbin i sur., 1976, McCubbin, Dahl, Lester i Ross, 1975, prema McCubbin i sur., 1997)

obitelji prihvate promijene u funkcioniranju obitelji i zadrže harmoniju i (3) situaciju krize sagledaju u širem kontekstu iskustava kako bi smanjili bol i traumatu povezanu sa krizom i promjenama potrebnim da bi se krizna situacija prihvatila.

- Obiteljska shema - obitelji vremenom kreiraju unutarnji osjećaj zajedničkih vrijednosti, vjerovanja, očekivanja i oblikuju glavne domene obiteljskog funkcioniranja kao usklađenost obveza na poslu i u obitelji, discipliniranje i podizanje djece, bračni odnosi, intergeneracijske odgovornosti i slično. Kolektivni sustav vrijednosti, vjerovanja i pravila se često zove "obiteljskom shemom" i igra veliku ulogu kao čimbenik oporavka promovirajući obiteljsku harmoniju i ravnotežu u situacijama krize.

Može se reći da su koncept rizika i zaštite i koncept otpornosti gotovo neodvojivi budući da opisujući otporne obitelji autori navode identificirane zaštitne čimbenike u obiteljskom okruženju. Međutim uz zaštitne čimbenike, u konceptu otpornosti, navode se još neki čimbenici koji pomažu obitelji da se u situacijama stresa ili krize u obitelji "ne raspadnu", odnosno da zadrže integritet i uspješno funkcioniranje.

McCubbin i sur., (1997) daju pregled čimbenika otpornih obitelji (zaštitni čimbenici i čimbenici oporavka):

- Komunikacija u obitelji koja je usmjerena na rješavanje problema. Komunikacija je oruđe kroz koje obitelj može stvoriti zajednički osjećaj smislenosti, razviti i usavršiti strategije nošenja s problemima te zadržati harmoniju i ravnotežu. Izgleda da obitelji imaju najmanje dva osnovna oblika komunikacije, afirmativnu - oblik komunikacije u obitelji kojim se prenosi podrška, briga te se primjenjuje u razgovorima koji vode rješavanju problema, i incidentnu - oblik obiteljske komunikacije koja pogoršava stresne situacije kao deranje i vrištanje. Sve obitelji imaju oba oblika, ali imajući na umu rizične čimbenike i krizne situacije, ako incidentni oblik komunikacije

prevlada može dovesti do neravnoteže u obitelji što vodi uništenju i sve manjoj sposobnosti obitelji da se adaptira. Obiteljski sustav koji koristi afirmativnu komunikaciju kao primarni oblik komunikacije povećava svoje potencijale za oporavak i smanjuje rizik obiteljske disfunkcije.

- Jednakost. Često politika i programi podcjenjuju sposobnost pojedinog člana obitelji da se ponaša konstruktivno i doprinosi dobrobiti obitelji. Politika može biti vođena tako da daje moć jednom članu obitelji, često suprugu, i na ta način podcijeni samostalnost i sposobnost nošenja s problemima drugih članova obitelji, što su izrazito važne osobine kod kriznih situacija.
- Duhovnost. Kada se u obitelji dogode teški događaji kao smrt jednog člana, obitelj se suočava s kriznom situacijom koja se ne može objasniti samo razumski. Obiteljska trauma i bol se ne smiju ignorirati. U takvim situacijama obitelji mogu naći smisao i utjehu u svojim vjerovanjima.
- Fleksibilnost. Fleksibilnost se pojavljuje kao važan čimbenik u kriznim situacijama, a vidljiv je u naporima obitelji da zadrže stabilnost. Obitelji su ponekad prisiljene mijenjati način funkcioniranja, uključujući izmjenu uloga, pravila, pa čak i stila života da bi postigle harmoniju i ravnotežu te se oporavile.
- Iskrenost. Nepouzdanost je sastavni dio krize u obitelji. Ne samo ako u njoj postoji nedostatak jasnoće što obitelj može, a što ne može učiniti, već i u društvu koje ne nudi tako potrebne sheme što učiniti u kojoj situaciji; takve sheme su neophodne za olakšavanje prilagodbe obitelji u kriznim situacijama (Leave, McCubbin, Patterson 1985, McCubbin, Dahl i Hunter 1975 prema McCubbin i sur., 1997). U kontekstu kriznih situacija u obitelji, kada se uobičajeni načini u obitelji trebaju mijenjati i obitelj pokušava promijeniti svoj socijalni, psihosocijalni i ekonomski status, dobivanje informacije - istinitih činjenica - je vitalno za prilagodbu obitelji.
- Nada. Nedostatak ili maglovita slika

budućnosti često prati obitelji suočene s događajima koje mogu zaprijetiti njihovom načinu života. Takve situacije su često praćene sa osjećajem bespomoćnosti članova obitelji i smanjenom nadom. Vitalno za otpornost i proces prilagodbe obitelji je sposobnost obitelji da zadrži elemente nade, odnosno obitelj mora imati želje ili nade za koje vjeruju da će se ispuniti.

- Obiteljska čvrstoća. Obiteljski sustav, kada je suočen s rizičnim čimbenicima ili događajem koji može izazvati krizu, opterećen je gotovo do krajnjih granica. Takve situacije zovu na "sabi-janje redova" u obitelji i skupljanje svih snaga da bi se održao osjećaj integriteta i svrhe (McCubbin, Dahl i Hunter 1975; McCubbin Thompson, Thompson i McCubbin, 1993; Oe, 1995, prema McCubbin i sur., 1997). Ova "čelična" kvaliteta obiteljskog sistema se često povezuje s obiteljskom čvrstoćom. Obiteljska čvrstoća uključuje zajedničku predanost članova obitelji da zajedno napadnu i rješavaju probleme; obitelj preoblikuje i definira čvrstoću u vremenu izazova. Obitelj tada samu sebe vidi kao obitelj koja ima kontrolu i utjecaj na krajnje ishode.
- Obiteljsko vrijeme i rutine. Svi obiteljski sustavi rade na razvijanju uzoraka ponašanja i funkcioniranja kako bi postigli predvidljivost i stabilnost, okruženje harmonije i ravnoteže. Obitelji to njeguju kroz zajedničke objede ili provođenje zajedničkog, kvalitetnog vremena. Čak i najjednostavnije stvari kao dijeljenje čaše vode prije spavanja može postati rutina, vitalni aspekt života obitelji koji daje posebno značenje i vrijednost odnosima u obitelji. U vrijeme krize, obiteljske rutine su često ome-tene, ostavljanje postrance ili prekinute. Međutim, sve situacije s kojima se obitelj suočava treba pratiti zajednička odluka i naponi da se zadrži obiteljska rutina kako bi se održalo kontinuitet i stabilnost obitelji.
- Socijalna podrška. Podrška okoline je važna kao zaštitni čimbenik ali i kao čimbenik oporavka obitelji. Kada se pojavi rizik, obitelj traži podršku okoline, a u kriznim situacijama obitelj često, uz podršku, traži i posve speci-

fične oblike pomoći. Socijalna podrška ima pet dimenzija: (1) emocionalnu podršku - dijeljenje brige, (2) podršku kroz poštovanje - razgovor o vrijednostima članova obitelji i podsjećanje na ono što oni mogu, (3) podršku zajednice - dijeljenje znanja da članovi obitelji pripadaju široj grupi prema kojoj imaju odgovornost i od koje mogu dobiti nešto zauzvrat, (4) podršku kroz evaluaciju - evaluiranje kako bi obitelj imala osjećaj povezanosti i (5) altruizam kao podršku.

- Zdravlje. Jasno je da je fizičko i emocionalno zdravlje i dobro članova obitelji najvažniji zaštitni čimbenik i čimbenik oporavka u promoviranju otpornosti u obiteljskom sustavu. Napokon, ako i jedan član obitelji nije zdrav, cijeli obiteljski sustav postaje ranjiv. Zdravlje članova obitelji, tako postaje izvediv zaštitni čimbenik i čimbenik oporavka u objašnjavanju različitosti u otpornosti obiteljskih sustava.

Nadalje, Sinnett (1979, prema Silliman, 1994) snage obitelji opisuje kao tipove odnosa, interpersonalnih vještina i kompetencija te socijalnih i psiholoških karakteristika koje stvaraju osjećaj pozitivnog identiteta obitelji, promoviraju zadovoljavajuće interakcije među članovima obitelji (kao i one interakcije koje ispunjavaju članove obitelji), potiču razvoj potencijala obitelji kao sustava i potencijale svakog člana obitelji ponaosob te pridonose sposobnosti obitelji da se učinkovito suoči sa stresom i krizama.

Shriner (1999) navodi kako su istraživači pronašli sljedeće kvalitete koje dijele snažne, otporne obitelji:

- Predanost

Predanost je osnovna karakteristika otpornih obitelji na kojoj se grade i sve ostale. Predanost je stalna u jakim obiteljima. Jake obitelji imaju svoje probleme, teška razdoblja, nesporazume i svađe. Ali, teška razdoblja ih ne unište, već članovi obitelji rade zajedno kako bi riješili probleme. Za mnoge obitelji predanost znači žrtvovanje. Baš kao što vrhunski sportaši kao prioritet postavljaju razvoj svoje vještine, tako i jake obitelji odnose

postavljaju kao prioritet. Ponekad to znači žrtvovati osobne želje, smanjiti neke od aktivnosti ili zahtjeve na poslu kako bi se ojačao obiteljski život. U jakim obiteljima, predanost znači pomagati drugima i raditi ono što je najbolje za sve.

- Poštovanje

U jakim obiteljima poštovanje se iskazuje svakodnevno. Pri tome je od vitalne važnosti da se poštovanje verbalno pokaže. Pri iskazivanju poštovanja, u biti, šalje se moćna poruka "Ti si vrijedna i dostojanstvena osoba. Zanimaš me i svjestan sam tvojih kvaliteta." Kada osoba osjeti da je cijenjena od drugih te da ju poštuju, njezino samopouzdanje raste (Stinnet i DeFrain, 1985, prema Shriner, 1999).

- Komunikacija

Jake obitelji provode mnogo vremena komunicirajući. One razgovaraju o malim, trivijalnim stvarima baš kao i o važnim pitanjima. Komunikacija pomaže osjećaju povezanosti s drugima. Članovi obitelji gdje se puno razgovara osjećaju se slobodnim izmjenjivati ideje i informacije i upravo stoga lakše rješavaju probleme.

- Vrijeme

Jake obitelji se slažu da su njihovi odnosi važni. Znaju da kvantiteta i kvaliteta idu zajedno. Kvalitetno vrijeme koje se provodi zajedno daje osjećaj pripadanja obitelji.

- Duhovna dobrobit

Otporne obitelji vjeruju u "višu" snagu koja im pomaže da prebrode teška vremena, razmirice te da savladaju moguće probleme. Vjerovanje je jedna od tajni otpornih obitelji. Duhovnost pomaže obiteljskom životu u smislu davanja smisla životu, promoviranja pozitivnog pogleda na svijet, duhovnost daje "vodilju" kroz život, pruža slobodu od negativnih emocija, ohrabruje prijateljstvo i podršku, podržava tradiciju, integrira obiteljsko nasljeđe te uključuje molitve.

- Strategije nošenja sa životnim situacijama

Neke se obitelji gotovo raspadnu kada se suoče sa ozbiljnom bolesti, smrti ili nekom dru-

gom kriznom situacijom. Druge se održe zajedno i izvuku snagu iz svakog izazova koji se nađe pred njima. Vještine nošenja sa životnim situacijama, vještine rješavanja problema su jaka karakteristika otpornih obitelji.

Nadalje, Stinnet i DeFran (1985) ističu šest strategija koje otporne obitelji koriste kada se suoče s krizom. To su: zadržavanje pozitivne perspektive, zajedništvo, traženje pomoći, korištenje duhovnih resursa, otvorena komunikacija i fleksibilnost. Većina obitelji ne koristi sve navedene strategije, ali otporne obitelji koriste barem jednu od njih.

Ono što otpornost čini otpornošću je mogućnost odgovora obitelji na sve moguće promijene i nedaće s kojima se neminovno suočava na način koji neće ugroziti integritet obitelji kao ni integritet njenih članova. Obitelji koje rade na jačanju zaštitnih čimbenika te svođenju rizičnih čimbenika na minimum povećavaju izgleda da na moguće stresne situacije/krize u obitelji ili probleme s kojima se suočavaju njezini članovi odgovore pozitivno i kompetentno. Promoviranje zaštitnih čimbenika jača otpornost obitelji te tako obitelj čini okruženjem u kojemu će se dijete imati priliku učiti "za život" i pozitivno se razvijati.

Umjesto zaključka

Zdrave obitelji su osnovna, fundamentalna jedinica društva. Upravo stoga su zdrave individue unutar zdravih obitelji pretpostavka zdravog društva. Stoga je u svačijem interesu pomoći stvoriti pozitivno okruženje za sve obitelji i u svakoj obitelji. Danas se, u pristupu obitelji, stručnjaci najčešće usmjeravaju na prevenciju ili rane intervencije i to uglavnom kroz pristup "osnaživanja obitelji"² (Early, 2000). Ovaj pristup se usmjerava na razvoj i učinkovito funkcioniranje obitelji što se najčešće postiže upravo jačanjem zaštitnih čimbenika obitelji, a posljedično i otpornosti.

² Strengths approach

Važnost prevencije i ranih intervencija u pružanju usluga/servisa djetetu i obiteljima ističu i Weiss, i sur. (1993, 16) te kažu: "Servisi koji tretiraju uzroke umjesto simptoma idu prema dobitcima na području ponašanja. Smisao je usredotočiti se na promociju razvoja i pravovremenu intervenciju. Idealno, servisi su dostupni obiteljima u najranijim fazama razvoja njihove djece i stručnjaci su tu kako bi pružili kontinuiranu podršku. Na taj način, obitelji primaju pomoć prije nego dođu u krizu." Upravo ovim pristupom koji stavlja naglasak na primarnu prevenciju i pružanje pomoći i podrške kroz promociju pozitivnog razvoja obitelj daje smjernice kako jačati snage koje obitelj ima te kako ublažiti rizike. Na taj način obitelj jača i mogućnost "sloma" u situacijama nedaća i stresa koje će iskusiti svodi se na minimum.

Identifikacija rizičnih i zaštitnih čimbenika može pomoći upravo u navedenom cilju te je iznimno važna u postavljanju programa primarne prevencije kao i programa ranih intervencija (Bašić, Ferić, Kranželić, 2001). Prvi korak je upoznavanje s rizicima i zaštitama koje nalazimo u obiteljskom okruženju do kojih su došli autori diljem svijeta na osnovi svojih istraživanja. Slijedeći korak bio bi provedba sličnih istraživanja, postavljenih na temelju dostupnih teorijskih znanja, u Hrvatskoj. Jednino je na taj način moguće dobiti potpuni uvid u rizične i zaštitne čimbenike koji se nalaze u obiteljskom okruženju specifično za našu zemlju. Nadalje, to je i jedini način postavljanja učinkovitih programa koji će ciljati na specifične potrebe i rizike koji se nalaze u populaciji za koju je određen program usmjeren, i naravno, koji će jačati već postojeće zaštitne čimbenike te tako najdjelotvornije prevenirati poremećaje u ponašanju kod djece i mladih koji se mogu razviti kao posljedica postojećih rizika u obitelji.

Gardner, Green i Marcus, (1994) predlažu neke od strategija koje se mogu koristiti kako bi se ublažili rizični čimbenici u obitelji:

- Programi za roditelje - ovi programi uključuju roditelje u aktivnosti mladih tražeći od njih da

podjele s grupom svoje posebne talente. Takvi programi pokušavaju osnažiti roditelje ili ojačati njihovu vezu s djetetom ili zajednicom.

- Trening za roditelje - programi omogućavaju svladavanje roditeljskih vještina ili nastoje uključiti roditelje i obitelji u aktivnosti preko kojih se svladavaju vještine kao značajke prikladne discipline, komunikacijske tehnike, razumijevanje rizičnih čimbenika te načini nošenja sa stresom.
- "Obiteljski" trening vještina - grupna strategija unutar koje svi članovi obitelji uče socijalne i komunikacijske vještine.
- Obiteljska terapija - programi obiteljskih terapija, kao strukturalna i funkcionalna terapija mogu pomoći smanjivanju rizičnih čimbenika.

Programi/treninzi za roditelje, treninzi životnih vještina, obiteljska terapija i slično su programi koji mogu, ukoliko su pravilno postavljeni, biti oruđe u jačanju zaštitnih čimbenika i stvaranju "jakih" obitelji u kojima će se djeca zdravo i pozitivno razvijati prema odgovornom i sretnom članu društva.

Iako se danas često može čuti da se obitelj kao institucija našla u krizi, obitelj je važna institucija u društvu i još uvijek predstavlja primarno socijalno okruženje u kojem većina djece provodi svoje djetinjstvo, adolescenciju te ranu odraslu dob. Bude li društvo radilo na svim drugim područjima života, a zanemarivalo obitelj biti će to "poput poravnavanja ležaljki za sunčanje na Titanicu" (Covey, 1998). Obitelji su još uvijek veliki "nacionalni" izvor, odgajaju buduće generacije i razina uspjeha obitelji u pripremi mladih članova društva za odraslost utjecati će na cijelo društvo. Stoga je velika zadaća, kako obitelji, tako i zajednice i društva da uloži napore u razvoj sretnih i jakih obitelji i time najbolje pridonosi prevenciji poremećaja u ponašanju djece i mladih.

Literatura

- Arendell, T. (1997): A Social Constructions Approach to parenting. (in) Arendell, T. (ed.) Contemporary Parenting: Challenges and Issues. SAGE Publications, CA.
- Bašić, J., Ferić, M., Kranželić, V. (2001): Od primarne prevencije do ranih intervencija. Edukacijsko-rehabilitacijsku fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Covey, S. R. (1998): Sedam navika uspješnih obitelji. Mozaik knjiga, Zagreb.
- Dacy, J., Kenny, M. (1994): Adolescent Development. Brown&Benchmark Publishers, Dubuque, Iowa.
- DeFrain, J. (2001): Creating a Strong Family: Why are Families so Important?. University of Nebraska Cooperative Extension. NF01-486.
- Early, T. J. (2000): Valuing Families: Social Work Practice with Families from a Strengths Perspective. Social Work, 45,2,188-201.
- Family Resource Coalition (1996): Guidelines for Family Support Practice. Family Resource Coalition.
- Garner, S.E., Green, P.F., Marcus, C. (1994): Signs of Effectiveness II: Preventing Alcohol, Tobacco and other Drug Use: A Risk Factor/Resiliency-based Approach. Government printing Office, Washington, D.C.
- Haddad, J. D., Braocas, R., Hollenbeck, A. R. (1991): Family Organization and Parent Attitudes of Children with Conduct Disorder. Journal of Clinical Child Psychology, 20, 152-161.
- Kirby, D.L., Fraser, W. M. (1997): Risk and Resilience in Childhood (in) Fraser, W. M. (ed.) Risk and Resilience in Childhood: An Ecological Perspective. NSAW Press, 10-33.
- McCubbin, H. I., McCubbin, M. A. (1998): Typologies of Resilient Families: Emerging Roles of Social Class and Ethnicity. Family Relations, 37, 247-254.
- McCubbin, H. I., McCubbin, M. A., Thompson, A. I., Han, S., Allen, C.T. (1997): Families Under Stress: What Makes Them Resilient. 1997 American Association on Family and Consumer Sciences Commemorative Lecture, Washington, DC.
- Pillay, A. L. (1998): Perception of Family Functioning in Conduct Disordered Adolescent. South African Journal of Psychology, 28, 4, 191-196.
- Reid, J.M. (1996): Family: Strengthening the Bonds. Ohio State University Fact Sheet, HYG-5229-96.
- Sayger, T. V. (1996): Creating Resilient Children and Empowering Families Using a Multifamily Group Process. Journal for Specialist in Group Work, 21,2,81-90.
- Shriner, A. J. (1999): Characteristic of Strong Families. Ohio State University Fact Sheet, FLM-CURR-1-99.
- Silliman, B. (1994): 1994 Resiliency Research Review: Conceptual and Research Foundations. National Network for Family Resiliency.
- Stinnet, N., DeFrain, J. (1985): Secrets of Strong Families. Little, Brown Co., MA.
- Weiss, H. B., Woodrum, A., Lopez, M. E., Kraemer, J. (1993). Building Villages to Raise our Children: From Programs to Service Systems: Harvard Family Research Project, Cambridge, MA
- Williams, J. H., Ayers, D. C., Arhtur, W. M. (1997): Risk and Protective Factors (in) Risk and Resilience in Childhood: An Ecological Perspective. NASW Press, WA, DC., 140-170.

Family as Risk and Protective Factor in Development of Behavior Disorders

Abstract

The family, as the primary child's environment and an important factor of risk and protection in the development of behavior disorders in children and youth, lately has become an area of interest for many researchers in order to identify the risk and protective factors that exist within the family. The paper offers a review of the risk and protection factors that have been identified in the family's environment as well as insight into the concept of resiliency that follows the concept of risks and protection. Mentioned as the risk factors are the conflicts in the family, stressful situations, inconsistent discipline and high risk parent behavior while among the protection factors there are the positive and quality relationships, effective communication, a sense of humor, quality time spent together, family traditions and rituals and so on. The development of protection factors leads towards resilience - the family's ability to resist and bounce back from a stressful situation. Finally, stress is put on primary prevention, which means investing in families, in the means of providing the help and support at the time it is needed, together with the directions for the development of the strong and resilient family.

Key words: risk and protective factors in the family, resilient families, prevention of behavior disorders of children and youth